

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղբյուրների ներկա վիճակում հին Հայաստանի պետական կառուցվածքի մասին շատ բան անհայտ է մնում, այդ թվում և կարևոր, հիմնական երեկույթներ, իսկ այն, ինչ հայտնի է, գիտենք մեծ մասամբ հատվածաբար ու միակողմանի կամ թեթևակի ու հեռավոր ակնարկների միջոցով: Այս պարագաներում անհնարին է տալ ինչ-որ սխտեմատիկ և ավարտուն նկարագրություն, և մնում է ակնարկային ձևով շարադրել այն, ինչ այսօր հնարավոր է ասել:

Թագավորական իշխանության ժառանգականությունը: Հայաստանում ստեղծված պետականության ձևը, ինչպես այդ հատուկ էր Հին Արևելքի և հելլենիստական շրջանի պետություններին, այսպես կոչված, անառմանափակ միապետությունն էր: Պետական ապարատի գլուխ կանգնած էր թագավորը, որի իշխանությունը ժառանգական էր, հորից անցնում էր որդուն: Այդ սովորույթը դրսևորվում է արդեն մ. թ. ա. IV—III դարերում՝ Երվանդունի թագավորական դինաստիայի օրոք և իր արմատներով խորանում է մինչև Աքեմենյանների տիրապետության ու նախաաքեմենյան շրջանները, երբ Հայաստանի թագավորական, իսկ հետագայում սատրապական իշխանությունն էլ ժառանգական էր ու գտնվում էր Երվանդունի տոհմի ձեռքին: Ինչ վերաբերում է Արտաշես Ա-ի հետնորդներին, ապա Ստրաբոնը շատ որոշակի հայտնում է, որ Տիգրան Բ-ը ծագում էր Արտաշես Ա-ից ուղիղ գծով¹, իսկ ըստ Ապպիանոսի՝ նա որդին է եղել Տիգրան Ա-ի², Տիգրան Բ-ից մինչև մ. թ. I դարի վերջը հայոց թագավորների հաջորդականությունը պարզորոշ արտացոլված է աղբյուրների մեջ: Արտավազդ Բ-ը որդին էր Տիգրան Բ-ի, Արտաշես Բ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի, Արտաշես Բ-ին հաջորդեց, հռոմեացիների միջնորդությամբ, Տիգրան Գ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի երկրորդ որդին: Հետո թագավորել են նրա զավակները՝ Տիգրան Դ և էրատո, որոնց թագավորությունն ընդմիջվել է, նորից Հռոմի թելադրանքով, Արտավազդ Բ-ի երրորդ որդի Արտավազդ Դ-ի կարճատև թագավորությամբ: Հայաստանում թագավորական իշխանության ժառանգականության հաստատուն հիմքերի մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ հռոմեա-

¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

² Տե՛ս App., Syc., 43:

ցիները հայկական գահի իրենց թեկնածուներին ընտրել են անպայմանորեն իշխող տան անմիջական ներկայացուցիչներից, ինչպես և այն հանգամանքը, որ Արտաշեսյան վերջին թագավորի մահանալուց հետո էլ հայերը, ձգտելով պահպանել դինաստիան՝ թագուհի էին հայտարարել էրատոյին:

Հայոց թագավորների տիտղոսները: Իշխանության բնույթը էական չափով գրառվում է թագավորների կրած տիտղոսների մեջ: Այս խնդրում դժվար է հենվել պատմիչների տվյալների վրա, իսկ վավերագրական տվյալներ թեև կան, բայց քիչ են և միակողմանի. այսուհանդերձ, նրանք որոշ պատկերացում են տալիս, թե ինչ հիմնական և վերագրի տիտղոսներ են կրել հայոց թագավորները: Մ. թ. ա. III դարից հայտնի են Մոփքի թագավորների դրամները, որոնց վրա սրանք հորջորջվում են սոսկ որպես «թագավոր» (βασιλεύς)³: Այդպես են կոչվել նաև Մեծ Հայքի Երվանդունիները, եթե միայն Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկում հիշատակված 'E[.]οῦντης թագավորը նրանց թվին է պատկանում⁴:

Արտաշես Ա.-ը նույնպես իրեն անվանում է սոսկ «թագավոր» (MLK «մե-լեխ»՝ արամեերեն իր արձանագրությունների մեջ): Տիգրան Բ-ի դրամների վրա հանդիպում ենք երեք տեսակ տիտղոսների՝ «թագավոր» (βασιλεύς), «մեծ թագավոր» (βασιλεὺς μέγας) և «թագավորների թագավոր» (βασιλεὺς βασιλέων): Տարբերությունը գալիս է և՛ առ դրամների՝ նրա թագավորության տարբեր տարիներին պատկանելուց (նա սկսած պիտի լինի սոսկ «թագավորից» և ավարտած «թագավորների թագավորով»), և՛ դրանց հատման վայրից: Եթե Հայաստանում՝ Արտաշատում, հատված դրամների վրա հաճախակի հանդիպում է «թագավորների թագավոր»-ը, ապա այն երբեք չի պատահում Ասորիքում, Անտիոքում և ալուր հատվածների վրա⁵:

Արտավազդ Բ-ը շարունակում է կրել «թագավորների թագավոր» տիտղոսը, նույնը և նրա հաջորդն ու որդին՝ Արտաշես Բ-ը: Սրանից հետո նկատվում է հետաքրքրական օրինաչափություն. Հռոմից կախում ունեցող հայոց թագավորները անվանվում են «մեծ թագավոր», անկախները՝ «թագավորների թագավոր»⁶:

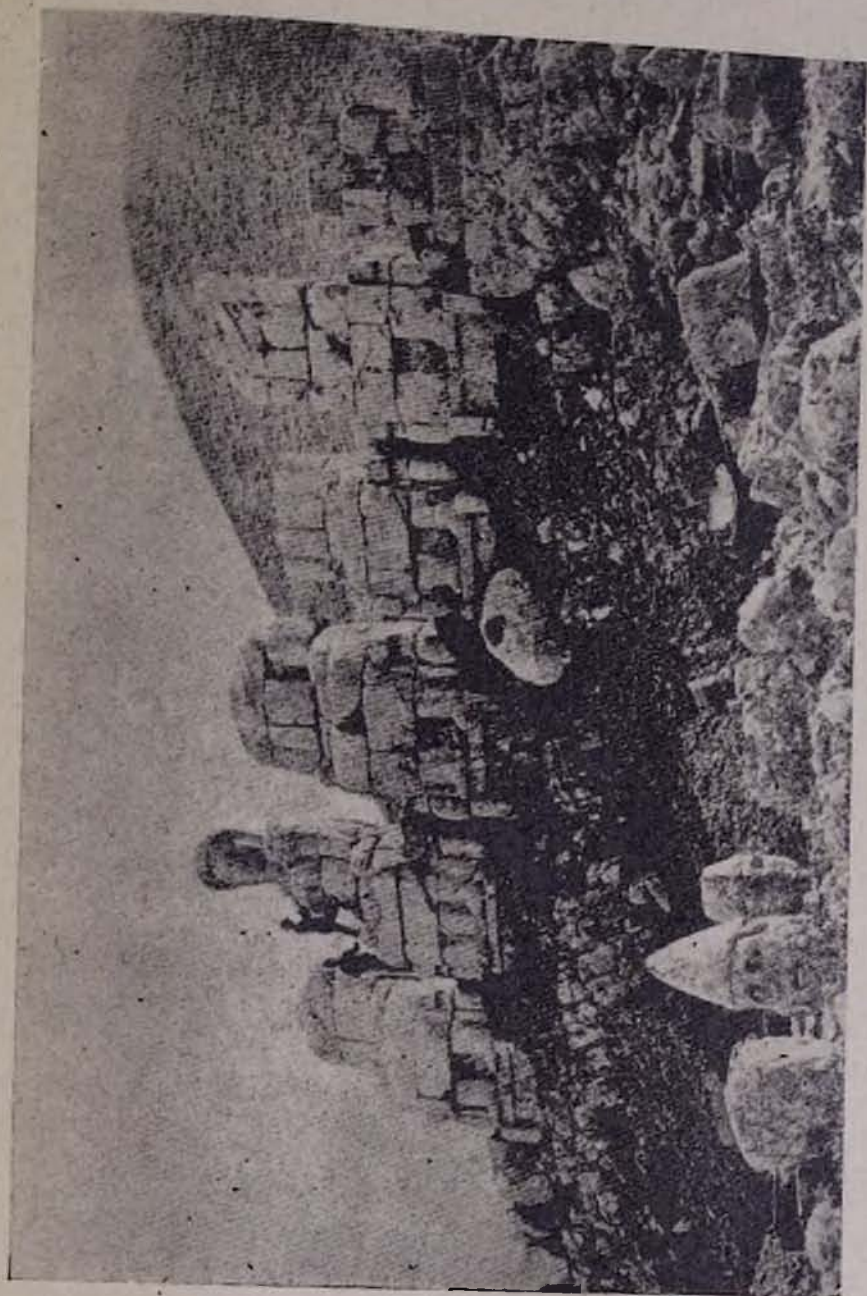
Այն փաստը, որ նույնիսկ Հռոմից կախյալ թագավորները կրում են «մեծ թագավոր» և ոչ սոսկ «թագավոր» տիտղոսը, իր բավարար հիմնավորումն է գտնում Հայաստանի մեծության, հզորության և միջազգային հարաբերության մեջ խաղացած դերի մեջ: Սակայն ինչո՞վ բացատրել «թագավորների թագավոր» տիտղոսի պահպանումը, արդյոք՝ սա սոսկ հիշատակ էր մնացել Տիգրան Բ-ի ժամանակվանից, երբ հայոց թագավորը իսկապես մի շարք կլանված երկրների գերագույն տեր էր ու մի շարք այլ մերձավոր երկրների վեհապետ, ուստի և իրավամբ խել էր այդ տիտղոսը իրենից առաջ այն կրած պարթև

³ Տես E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, աղ. CXCIH:

⁴ Տես A. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, № 1—2, էջ 44, 'Ερρόντης: Γ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 40, վերականգնում է՝ Εὐρόντης:

⁵ Տես H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955.

⁶ Տես Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 298:

Կամազգեյան երկաթուղիների սրբալայրը Նեմուզ լեռան վրա

Թագավորներից⁷, Թե՛ Տիգրանից հետո էլ հայոց թագավորների կողմից այդ տիտղոսի պահպանումը որոշակի իրավական հիմք ուներ: Եթե վերջինն է, ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկված առանձին շրջաններ, ասենք Կորդուքը (Գորդիենե) կամ Սուփքը, շարունակում էին ունենալ տեղական իշխանության ինչ-որ մնացորդներ, որոնք և հիմք էին տալիս հայոց թագավորին կրելու վերահիշյալ տիտղոսը⁸:

Արտաշեսյան թագավորները կրել են նաև պատվատիտղոսներ: Արտաշես Ա-ը կրել է նաև «Երվանդական» (RWNDKN) տոհմանունը⁹, Այս տոհմանունը ուրիշ թագավորների տիտղոսաշարում չի հանդիպում: Այնուհետև, Արտաշես Ա-ը, ըստ Սխրիանի արձանագրության, ստացել է TB արամեերեն «լավ», «բարի» պատվատիտղոսը¹⁰, Ինչպես արդեն ասվեց, սա անշուշտ հելլենիստական թագավորների պատվատիտղոսների համակարգից մի նմուշ է, հավանաբար համապատասխան հունարեն Εὐσεβής-ին («բարեպաշտ») կամ εὐεργετής-ին («բարեբար», «բարեգործ»): Առաջին դեպքում հավանական է, որ նա այդ պատվատիտղոսը ստացել է թագավորական նախնիների պաշտամունքի հատտաման կապակցությամբ:

Տիգրան Բ-ը, ըստ Հուստինոսի հաղորդման¹¹, դրամներից մեկի վրա էլ կրել է θεός — «աստված» հելլենիստական և պարթև թագավորների մեջ բավական տարածված պատվատիտղոսը, որ նշանակում է, թե նրա կրողը դեռ կենդանության օրոք աստվածացված է եղել¹², Տիգրանի հաջորդներից ոմանք կրել են «հռոմեասեր» կամ «հունասեր» (φιλορωμαίος, φιλέλλην) պատվատիտղոսներ: Այս երկուսը իրենց արտաքին նմանությամբ հանդերձ, միանգամայն տարբերվել էին իրենց իմաստով: «Հունասեր»-ը նշանակում է իր հպատակների մեջ հույներ, հույն բնակչություն ունեցող և այդ բնակչությանն ու ընդհանրապես հունական մշակույթին և քաղաքակրթությանը բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերող¹³, ի տարբերություն սրան «հռոմեասերն» ունի քաղաքական իմաստ, այն նշանակում էր Հռոմին ու հռոմեական քաղաքականությանը համակրող: Այս պատվատիտղոսներն, ուրեմն, բացահայտում էին իրենց կրողների հակումները:

Հայազգի թագավորների միջև իր տիտղոսաշարի առումով առանձնակի տեղ էր գրավում Կոմմագենեի Երվանդունի դինաստիայի ներկայացուցիչ Ան-

7 S⁶ Just., XL, 3.

8 S⁶ ստորև, ծան. 13.

9 Այս տոհմանվան մասին տե՛ս վերը, էջ 529.

10 S⁶ A. Г. Периханян, Армейская надпись из Зангезура, էջ 108.

11 S⁶ Trog., prol., XLII.

12 Դրամի կապակցությամբ համոզմունք չկա, թե այն պատկանում է անպայման Տիգրան Բ-ին (Le Rider, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des medailles en 1959. RN. 1959—1960, պատկեր՝ աղյուսակ III, № 32): Բացաված չէ, որ այն պատկանում է հաջորդ Տիգրաններից մեկի: Այդ դեպքում դրամը ավելի կարևորություն կստանա, վկայելով մի այլ հայոց թագավորի աստվածացման մասին ես:

13 S⁶ A. Gutschmid. Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige. „Kleine Schriften“, IV, Leipzig, 1893, էջ 111.

տիրոջ Ա-ը, որը Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի ժամանակակիցն էր։ Սա, լինելով իր տերիտորիայով ու նշանակությամբ մի շնչին թագավորության իշխող, այսուհանդերձ, կրում էր հելլենիստական աշխարհում ընդունված գրեթե բոլոր պատվանունները։ Իր տիրոջ սաշարով՝ մեծ թագավոր, աստված, արդարադատ, հայտնված (աստված), հռոմեասեր և հունասեր (Θεός Δικαίος Ἑταρχῆς Φιλοπατρις καὶ Φιλῆτης)¹⁴, Անտիոքոսը ջանում էր բարձրացնել իր իշխանության հեղինակությունը։

Խագավորական իշխանության ֆունկցիաները։ Սրանք կարելի է բաժանել ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառների։ Արտաքին քաղաքականությունը թագավորը վարում էր հենվելով միջազգային հարաբերությունների իրավական նորմերի ու կանոնների վրա։ Նրա ֆունկցիաների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում պատերազմի և հաշտության խնդիրները։ Պատերազմ-հայտարարելը, հաշտության պայմանագրեր, հարձակողական կամ պաշտպանողական դաշնագրեր կնքելը, բազմակողմանի համաձայնագրերում իր երկիրը ներկայացնելը և այլն, այս բոլորը կատարում էր թագավորն անձամբ կամ պատվիրակների միջոցով։

Հայտնի են Արտաշես Ա-ի համաձայնությունը Հռոմի հետ՝ երկրի անկախացման պահին, երբ նա ի դեմս Հռոմի հենարան էր փնտրում Սելևկյանների դեմ, նրա դաշինքը՝ Սիլևկյանների դեմ ապստամբած Տիմարքոսի հետ։ Հայտնի է նաև Արտաշես Ա-ի գրագրությունը Կապադովկիայի արքա Արիարաթ Ե-ի հետ՝ Ծոփքի թափուր դահի ժառանգությունը տնօրինելու կապակցությամբ¹⁵, Միջազգային քաղաքականությանը Հայաստանի և նրա թագավորի մասնակցության կարևորուն օրինակ է Պոլիբիոսի պատմածը պոնտո-կապադովկական պատերազմին հաջորդած բազմակողմ համաձայնագրի կնքման մասին, որին բացի անմիջական պատերազմող կողմերից՝ Պերգամոնի, Բյութանիայի, Կապադովկիայի, Պոնտոսի և Փոքր Հայքի իշխողներից, մասնակից էին նաև միջնորդներ, որոնց թվում նաև Պոլիբիոսի հորջորջամբ՝ «Հայաստանի մեծ մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹⁶։

Արտաքին քաղաքականությունը հատկապես բարդանում ու ճյուղավորվում է Տիգրան Բ-ի օրոք, երբ Հայաստանը դառնում է հին աշխարհի միջազգային կյանքի կարևորագույն գործոն, բազմաթիվ համաձայնագրեր ու դաշնագրեր կնքում, պատվիրակություններ ընդունում, կանոնավորում իր հարաբերությունները վասալական պետությունների հետ։

Արտաքին քաղաքականության կարևոր գործոն էին դինաստիական ամուսնությունները։ Տիգրանի երկու դուստրերը ամուսնացած էին պարթևների և Մեգիայի թագավորների հետ, ինքը կնության էր առել Միհրդատ Եվպատորի դստերը՝ Կլեոպատրային։ Տիգրանի մի երրորդ դստերը, արդեն իր հոր մահվանից հետո, 53 թվականին Արտավազդ Բ-ը կնության տվեց պարթևական թագա-

¹⁴ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien էջ 323 և հաջ.։

¹⁵ Տե՛ս Diod., XXXI, 22։

¹⁶ Տե՛ս Polyb., XV, 2, 12։

ժառանգին, ի ամրապնդումն այդ ժամանակ կնքված հայ-պարթևական դաշինքի, իսկ իր սեփական դատերը՝ Փոքր Հայքի և Գալաթիայի թագավոր Դեյոտարի որդուն։ Արտավազդի սկսած, դիվանագիտությունը ավելի ու ավելի մեծ դեր է խաղում հայկական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ (ներառյալ բերրության հարստության, Անտոնիոսի հետ), քանի որ Հայաստանը բուժեցրային պետության վիճակի մեջ էր ընկել Հռոմի և պարթևների միջև և դարձել սրանց կռիվախնձորը։ Հայտնի է Արտավազդի հաջորդների դիվանագիտական գործունեությունը, երբ վերջիններիս հակառակորդն էր այնպիսի մի դիվանագետ, ինչպիսին էր Օգոստոս կայսրը։

Ներքին քաղաքականության բնագավառում ևս թագավորը շատ լայն իրավունքներ ուներ, ավելի ճիշտ՝ ինքն է իրավունքի աղբյուրը։ Կարող էր գործել ավանդական կամ պետության կողմից սահմանված օրենքներով ու կանոններով, կարող էր և վերանայել դրանք ու սահմանել նորերը։ Հենց այդպիսի մի գործողություն է կատարվել Արտաշես Ա-ի օրոք, որի մասին հաղորդում են Սևանի ավերին գտնված ու Արտաշեսի անունը կրող սահմանաքարերը, ինչպես նաև Մովսես Խորենացին։ Արտաշեսը թագավորական իշխանությանը օրինականացրել էր մասնավոր հողատիրության նվաճումները, որոնք կատարվել էին ի հաշիվ համայնական հողերի¹⁷։ Ապպիանոսի հաղորդումը այն մասին, որ Տիգրան Բ-ը հրամայեց հայ ավագանու ներկայացուցիչներին բնակվել նորակառույց Տիգրանակերտում, սպառնալով բռնագրավել շենթարկվողների գույքը, նորից նույնն է հաստատում¹⁸։

Թագավորի ֆունկցիաների մեջ էր մտնում նաև նոր քաղաքների հիմնադրումը և անվանակոչումը։ Այդ մասին առկա են ուղղակի ցուցումներ։ Ստրաբոնը և Պլուտարքոսը¹⁹ հաղորդում են Արտաշատի հիմնադրմանը կարթագենացի Հաննիբալի մասնակցության մասին, բայց և նշում, որ նրա դերը սոսկ կատարողի տեխնիկական դեր է եղել, իսկ հիմնադիրը Արտաշեսն է²⁰։

Բոլոր անտիկ աղբյուրները ձայնակցում են Ստրաբոնին, որն ասում է, թե Տիգրանը «հիմնադրեց մի քաղաք... և անունը դրեց Տիգրանակերտ»²¹։ Այս երևույթը, որ խիստ բնորոշ էր հելլենիստական երկրների համար, Հայաստանում շարունակվում էր նաև հետագա շրջանում՝ կյանքի կոչելով նորանոր քաղաքներ (ընդհուպ մինչև IV դարում Արշակ Բ-ի հիմնադրած Արշակավանը)։ Իրականում, սակայն, ինչպես կոեմենենք ստորև, լիտուրգիա երևույթի մասին խոսելիս, թագավորը հաճախ անվանական հիմնադրողն էր հանդիսանում։ մինչդեռ հիմնադրման հետ կապված աշխատանքների ծախսերը հոգում էին այլ անձնավորություններ²²։

17 Տե՛ս վերը, էջ 534 և հաջ.։

18 Տե՛ս App., Mithr., 84։

19 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6։ Plut., Lucul., 31։

20 Դիողորը ուղղակի նշում է՝ «հիմնադրեց իր անունը կրող քաղաքը» (XXXI, 22)։ Նույնը և Խորենացին (Բ, խը)։

21 Strabo, XI, 14, 15։

22 Տե՛ս Գ. Սաբալյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1956, № 3, էջ 55։

Թագավորը երկրի բովանդակ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարն էր և ընդհանրապես ղեկավարում էր ներքին կյանքի բոլոր բնագավառները:

Թագավորի շրջապատը: Այս ամենը, իհարկե, բնավ չի նշանակում, թե միապետի իշխանությունը իսկապես անսահմանափակ էր և որ նա ամենազոր էր: Իր գործողություններում թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին բնագավառներում, նա առաջնորդվում էր իշխանության սոցիալական բազա հանդիսացող տիրող դասակարգի ձգտումներով, շահերով ու պահանջներով, որոնք նա կոչված էր պաշտպանել ու իրագործել: Բռնանալով անգամ ավագանու այս կամ այն ներկայացուցչի վրա, նա ելնում էր իշխող դասակարգի ընդհանուր շահերից:

Երկրի կառավարման և թագավորի կողմնորոշման հարցում կարևոր նշանակություն ունեւր հատկապես իշխող դասակարգի բարձրագույն խավը՝ թագավորի անմիջական շրջապատը, որը կազմում էր արքունիքը: Այստեղ առաջին դերերը բաժանված էին թագավորի հարազատների միջև՝ նախ և առաջ նրա որդիների և եղբայրների:

Սրանց կողքին գործում էին մեծատոհմիկ, ինչպես և նորելուկ ծառայող ավագանու բարձր խավի ներկայացուցիչները: Շնորհիվ Արտաշես Ա-ի նորագյուտ արամեերեն արձանագրության, այժմ հայտնի է նրա մերձավորագույն գործակիցներից մեկը՝ Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորը²³։ Տիգրան Բ-ի կողմից Լուկուլլոսի արշավը կասեցնելու նպատակով առաքված զորավարն էր Միթրոդոտանը (Մեհրուժան), որը, հավանորեն, Մոփքի թագավորական ընտանիքից էր՝ Զարեհի հետնորդներից մեկը: Սելևկյաններից նվաճված երկրների վրա կարգված էր Բագադատեսը (Բագարատ): Մայրաքաղաքի՝ Տիգրանակերտի, տնօրինությունը Լուկուլլոսի արշավանքի պահին հանձնարարված էր Մանկայոսին: Սրանք բոլորը հետագայում հայտնի նախարարական տոհմերի նախնիներն են²⁴։ Որոշ դեր էր վերապահվում նաև հելլենիստական շրջանի բոլոր պետությունների մոտաք գործած հույն պատմիչներին: Մետրոդոտոս Սկեփսիացին, նախքան Տիգրանի արքունիք տեղափոխվելը, ծառայել է Միհրդատ Պոնտացուն, կատարելով Պոնտոսի գերագույն դատավորի պաշտոնը²⁵, հնարավոր է, որ Հայաստանում ևս նա որևէ նման պաշտոն էր վարում: Նման անձնավորություններից մեկն էլ Գուրասի ռազմական օգնական հույն Կալիմաքոսն էր²⁶։

Հայաստանի պետական առանձին մարմինների և նրանց գործունեության մասին հունա-հռոմեական աղբյուրներում բնականաբար սիստեմատիկ տվյալներ չկան և մնում է միայն ենթադրել, որ այստեղ ևս հելլենիստական այլ պետությունների նման, գոյություն պետք է ունենային երկրի ներքին կյանքի տարբեր բնագավառները ղեկավարող ռազմական, ֆինանսական, իրավական և այլ գերատեսչություններ, որոնց հետագա զարգացման արգասիքը հանդիսացան հայ Արշակունիների ժամանակաշրջանի գործակալությունները՝ սպարապետությունը, հազարապետությունը, սենեկապետությունը և այլն և այլն:

²³ Տե՛ս A. Perikhanian, Une inscription araméenne du roi Artashes, trouvée a Zangeour (Siwnik'), էջ 18.

²⁴ Տե՛ս սուրբե, էջ 679.

²⁵ Տե՛ս Strabo, XIII, 1, 55.

²⁶ Տե՛ս Plut., Lucul., 32.

Խորենացին իր «Պատմության», հատկապես, Վաղարշակ թագավորի գահակալությանը վերաբերող դրվագում²⁷ ներկայացրել է այնպիսի և այնքան նորամուծություններ պետության կյանքի տարբեր բնագավառներում, որոնք, իհարկե, հնարավոր չէ պատմականորեն վերագրել մեկ, այն էլ այնպիսի կի-

Արամազդի (Ջևս-Օրումազդեսի) ցեղայական արձանի գլուխը. Նեմուշ լեռ

սառնասպելական անձնավորություն, որպիսին է Վաղարշակը: Ինչպես ինքը՝ Վաղարշակը հավաքական անձ է, բաղկացած Արտաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից, այնպես էլ Խորենացու կողմից նրան վերագրված նորամուծություններն ու բարեփոխումները իրականում հրկարատև դարաշրջանի արգասիք են և իրականացված պիտի լինեն մի շարք թագավորների օրոք:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ դրանց մի որոշակի մասը հիմնավոր կերպով կարելի է վերագրել նախաարշակունյան շրջանին, ինչպես, օրինակ, Խորենացու Վաղարշակին վերագրած հենց առաջին նորամուծությունը՝ «թագադիրի» կամ «թագակապի» պաշտոնի ստեղծումը: Արտաշես Ա-ի Սիսիանում գտնված արամեերեն արձանագրության մեջ հանդիպում ենք «թագադիր» տիտղոսով մի անձնավորության՝ արդեն հիշատակված Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորին: Ուրեմն, «թագակապի» պաշտոնը գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշեսյանների դինաստիայի սկզբում, գուցե և ավելի վաղ:

Մ. թ. IV դարի Հայաստանում գոյություն է ունեցել «մարդպետություն» գործակալությունը, որի անունով նույնիսկ մի գավառ կոչվել է «Մարդպետական», որը և հատկացված է եղել այդ գործակալներին: Դրանք սովորաբար

27 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է, Ը:

ներքինի են եղել և կրել են նաև «հայր» տիտղոսը: Ահա այդ «հայր» կամ «թագավորի հայր» տիտղոսը հայտնի է դեռևս Սելևկյանների շրջանից: Նույն տիտղոսը գոյություն է ունեցել Պոնտոսի թագավորությունում, մասնավորապես Միհրդատ Եվպատորի օրոք, Այդ տիտղոսը ի դեպ կրել է մեզ հայտնի Մետրոդորոս Սկեփսիացին, որը Միհրդատի մոտ գերագույն դատավորի պաշտոն էր վարում:

Արշակունյաց Հայաստանում կարևոր դեր խաղացած «հազարապետություն» գործակալությունը ևս կարող էր գոյություն ունեցած լինել Արտաշեսյան շրջանում, փոխառված լինելով կամ Աքեմենյաններից՝ Երվանդունիների միջոցով և կամ Սելևկյաններից, որոնց մոտ այդ պաշտոնը «խիլիարխիա» (հազարապետություն) անվամբ և հայկականին հար և նման բովանդակությամբ ընդունված է եղել ամենավաղ ժամանակներից: Ինքը՝ Սելևկոս Ա-ը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք «խիլիարխոս» — հազարապետ է եղել:

Խորենացին Վաղարշակին է վերագրում նաև դատավարության (մասնավորապես թագավորական դատավարության, այսինքն՝ թագավորի կեղծից երկրի ստորաբաժանումներում նշանակվող դատավորների) հիմնադրումը՝ «Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ավաններում»: Պարթևների մոտ թագավորական դատավարության մասին հաստատուն տվյալներ ունենք մ. թ. I դարի վերաբերյալ: Ենթադրվում է, որ այդ հիմնարկությունը պարթևները ժառանգել էին Սելևկյաններից²⁸: Նույն ճանապարհով այն կարող էր ի հայտ գալ և Հայաստանում՝ Արտաշեսյանների օրոք: Մեզ հետաքրքրող դրվագում կան նմանօրինակ նաև այլ հաղորդումներ, որոնք արժանի են ուշադրության և ուսումնասիրման:

Իշխող դինաստիայի պաշտամունքը: Խորենացու մոտ կարգում ենք նաև, որ Վաղարշակը «Արմավիրում մեհյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում Արեդակին (= Ապոլոն, Տիր), Լուսինի (= Անահիտ, Արտեմիս) և իր նախնիներին»: Մի քանի այլ առիթներով Խորենացին վերադառնում է այդ խնդրին²⁹ և իմանում ենք, որ նմանօրինակ տաճարներ՝ նվիրված թագավորական նախնիների պաշտամունքին, կառուցվել են նաև Բագարանում ու երկրի մայրաքաղաք Արտաշատում:

Խորենացու այս հաղորդումներով ուրվագծվող թագավորական նախնիների պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել ողջ հելլենիստական աշխարհում: Սելևկյանների մոտ տարածված պաշտամունքի տարատեսակը հատկապես հարազատություն է ցուցաբերում հայկականի հետ. օրինակ, մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Զևսի, Ապոլոնի, թագավորական նախնիների և Սելևկոս թագավորի պաշտամունքն իրականացնող քուրմը³⁰, որ շատ նման է Խորենացու վերը մեջբերված տեղեկությանը³¹:

²⁸ S²⁸ C. B. Welles, Dura Pergament 21. Hypothek und Execution am Euphrat-ufer im 1. Jahrhundert n. Chr., „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte“, Romanische Abteilung. LVI, 1936, էջ 101 և հաջ.:

²⁹ S²⁹ Խորենացի, Բ, Բ, Ժբ, Ժդ, Խ, ԽԲ, հէ:

³⁰ S³⁰ M. Rostovtzeff, Πρώτοι, „The Journal of Hellenic Studies“, vol. LV, 1935, էջ 56:

³¹ S³¹ Խորենացի, Բ, Ը:

Միհրի (Ապոլլոնի) հսկայական արձանի գլուխը. Նեմեսոս լեռ

Սելեկյանների, Պողոմյանների, ինչպես և այլ դինաստիաներում նախնիների հետ մեկտեղ կրոնական պաշտամունքի առարկա է դարձվել նաև իշխող, կենդանի թագավորի անձը, ըստ որում հաճախ թագավորները նույնացվել են այս կամ այն աստծո հետ։ Այսպես, հանդիպում ենք Սելեկոս-Ջևանիկատորին (Սելեկոս Ա), Անտիոքոս-Ապոլոն-Մոտերին (Անտիոքոս Ա) և այլն։

Քաջ ժանոթ Պոնտոսի արքա Միհրդատ նվաճաւորը նույնացվել է Դիոնիսոս աստծուն³²:

Հարուստ փաստեր են գտնվել դինաստիայի և իշխող թագավորի պաշտամունքի վերաբերյալ Կոմմագենեի Երվանդունիների կապակցությամբ, հատկապես՝ Անտիոքոս Ա. Կոմմագենացու (մ. թ. ա. 69—38): Սրա հիմնադրած բազմաթիվ սրբավայրերը, հակառակ երկրի փոքր հնարավորություններին, օժտված են եղել փառահեղ պաշտամունքային կառույցներով: Եփրատի արևմտյան արմունկի մոտերքը Նեմրուդ լեռան վրա պեղված, Անտիոքոսի հիմնադրած սրբավայրում կանգնեցված են եղել աստվածների և իրեն՝ Անտիոքոսի հսկայական 8—9 մ բարձրություն ունեցող քարե արձաններ, իսկ նախնիներին՝ 3 մ բարձրություն ունեցող սալերի վրա արված նրանց բարձրաքանդակ պատկերները, չհաշված մյուս, նույնքան ճոխ պաշտամունքային պարագաները: Այստեղ դինաստիական պաշտամունքի կապակցությամբ ներկայացված աստվածները նույն Զևս-Արամազդն է, Ապոլոն-Միհր-Հելիոս-Հերմեսը և Հերակլես-Վահագն-Արեսը³³:

Սպասելի է, որ Հայաստանում ևս այսօրինակ կառույցներ են եղել, թեև արդեն իսկ առկա սուղ տվյալները թույլ են տալիս խոսելու որոշ առանձնահատկությունների մասին: Այսպես, ի տարբերություն Կոմմագենեի, Հայաստանում Զևս-Արամազդի, Արև-Տիր-Ապոլոնի և Լուսին-Անահիտ-Արտեմիսի արձանները, ըստ հորինացու, ոչ թե քարից են եղել, այլ «պղնձաձուլ» և «սկզզոծ», իսկ թագավորական նախնիների համար կանգնեցվել են «կուռքեր», որոնք ըստ Լեռնայիցի եղել են, ինչպես Կոմմագենեում, բարձրաքանդակներ³⁴:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, նախապես որպես միայն նախնիների պաշտամունք, սկզբնավորված պիտի լինի Հայաստանում Արտաշես Ա-ի օրոք, և իր հետագա զարգացումն է ապրում Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Երբ այն լրացվում է իշխող թագավորի աստվածացմամբ և նույնացմամբ մի կոնկրետ աստծո հետ: Տիգրան Բ-ի դեպքում այդ քայլը դյուրանում էր այն հանգամանքով, որ նա, գրավելով Սելևկյանների գահը 14 տարի շարունակ, կարող էր յուրացնել տարբեր սելևկյան ավանդույթների թվում, նաև վերոհիշյալը: Տիգրանի աստվածացման մասին խոսում է նրա θεός պատվանունը, իսկ նրա նույնացման մասին հատկապես Հերակլ-Վահագն աստծո հետ՝ այն հանգամանքը, որ հորինացու հաղորդած Աժդահակի և Տիգրանի առասպելում վերջինս փաստորեն հանդես է գալիս վիշապաքաղ Վահագն աստծո դերում³⁵: Այս տեսակետը հաստատվում է նաև Տիգրանի այն դրամներով, որոնց հակառակ կողմին պատկերված է Հերակլես-Վահագնը: Նման ձևով Արտավազդ Բ

³² Տե՛ս M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, II Band, Die hellenistische und die römische Zeit, երկրորդ հրատ., München, 1901, էջ 184 և հաջ., L. Cerfaux et J. Tondriau, Un concurrent de christianisme, Le culte des souverains, «Bibliothèque de théologie», série III, vol. 5, Paris, 1957, էջ 240 և հաջ.

³³ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 232—252.

³⁴ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 44.

³⁵ Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, Վաղարշապատ, 1999, էջ 502. և հաջ.

Թագավորը, ըստ երևույթին, նույնացված է եղել Միհր աստծուն, որտեղից էլ ծագում է բնորոշ միհրական առասպելներում Արտավազդի՝ Միհրի դերում հանդես գալը³⁶:

Հետագայում ևս, Արշակունյաց օրոք, այդ պաշտամունքը պահպանվել է, սնվելով մի կողմից Արտաշեսյանների ավանդույթներից, մյուս կողմից էլ հենց պարթև Արշակունիների մոտ լայն տարածում գտած նմանօրինակ պաշտամունքից:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հաճախ անվանում են «քաղաքական կրոն», պետական իշխանության այլ միջոցների շարքում ունեցել է կարևոր ու լուրջ սոցիալական ֆունկցիա՝ օժանդակել տիրող դասակարգին նրա տիրապետության ապահովման գործում:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՏԱՐԻՆԵՐ

Երկրի վարչական բաժանումը: Պլինիոս Ավագը հիշատակում է, թե Վայաստանը բաժանվում է 120 պրեֆեկտուրաների՝ բարբարոսական անուններով, որոնք կոչվում են սառաթեգիաճեհ. դրանցից մի քանիսը նախապես առանձին իշխանություններ (regna) պետք է եղած լինեն³⁷: Այս հաղորդումը բազմաթիվ վեճեր է հարուցել, թե՛ այդ միավորների էություն և թե՛ նրանց ծագման ժամանակի շուրջը:

Այն կարծիքը, թե դրանք ֆեոդալական տիպի ստրակալական իշխանություններն են եղել³⁸, չի արդարանում ոչ նրանց «ստրատեգիա» հորջորջմամբ, որը հին աշխարհում ունեցել է վարչա-տեղիտորիալ (թերևս ռազմական երանգով) միավորի նշանակություն, ոչ էլ Պլինիոսի կողմից այդ տերմինին տրված «պրեֆեկտուրա» պարզաբանմամբ, որը նույնպես չի կարող մեկնաբանվել այլ կերպ, քան վարչական-տեղիտորիալ միավոր: Դեռ ավելին, հենց նույն հատվածում առկա է նաև «իշխանություն» կամ «թագավորություն» բառը, որը պարզորոշ հակադրված է նախորդ երկու տերմիններին և ավելի ցայտուն է դարձնում նրանց զուտ վարչա-տեղիտորիալ իմաստը: Իսկապես Պլինիոսն այստեղ հաղորդում է, որ Հայաստանի ստրատեգիաների մի մասը նախապես եղել են regna՝ «իշխանություններ» կամ «թագավորություններ» և ապա նոր վերածվել վարչա-տեղիտորիալ միավորների՝ ստրատեգիա-պրեֆեկտուրաների: Այս պարագաներում ստրատեգիաները «տիրակալական իշխանություններ» համարելը նշանակում է ոչ միայն տերմինի կոնկրետ իմաստի անտեսում, այլև այդ միավորների զարգացման՝ Պլինիոսի կողմից ակնարկած պրոցեսի անտեսում:

Ե՛րբ է Հայաստանում արմատավորվել այդ վարչական բաժանումը: Շատ քիչ հավանականություն կա, որ դա Տրդատ Ա Արշակունու դործն է. որովհետև նրա գահակալման և ստրատեգիաների մասին հաղորդող Պլինիոսի մահվան թվականների միջև ընկած էր ընդամենը 13 տարի (մ. թ. 66—79), և հռոմեացի

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 366: Բաղ. Ավգալիսկյան, Միհրը հայոց մեջ, Վիեննա, 1930, էջ 54 և հաջ.:

³⁷ *Plin.*, NH, VI, 9.

³⁸ Տե՛ս *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 433 և հաջ.: